**УДК 811.512.145'367.52**
**DOI https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.43.3.31**

***Карашаєва Д. З.,***
*асистент кафедри тюркології*
*Інституту філології*
*Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

# КОНСТРУКЦІЇ РЕЧЕНЬ З НЕПРЯМОЮ МОВОЮ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

**Анотація.** Стаття присвячена вивченню конструкцій речень з непрямою мовою в кримськотатарській мові. Дослідженню синтаксичної будови кримськотатарської мови присвячені наукові праці вітчизняних мовознавців А. Іслямова, Е. Акмоллаєва, Л. Селенділі. Проте низка проблем, серед яких і питання принципів побудови непрямої мови, досі залишаються нерозв'язаними. У статті особлива увага приділяється дослідженню синтаксичної моделі непрямої мови – складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальним, а також вивченню конструкцій, за допомогою яких здійснюється введення чужої мови в авторську. На відміну від прямої мови, що передає чуже висловлювання з усіма експресивними елементами, непрямою мовою здебільшого передається лише основний зміст, висловлений автором. Для передання непрямою мовою різних за метою висловлювання типів речень у кримськотатарській мові використовуються складні синтаксичні конструкції. Проблема вивчення непрямого мовлення ускладнює процес розуміння й вивчення складнопідрядних речень з підрядним з'ясувальним як для студентів, що вивчають кримськотатарську мову як іноземну, так і для носіїв мови, котрі володіють рідною мовою на початковому рівні. Крім того, відсутність ґрунтовних знань з теми непрямого мовлення в кримськотатарській мові обумовлює некоректне використання сполучника "ki", за допомогою якого доволі часто утворюють кальки з української та російської мов. Наприклад, речення «*Мені сказали, що він учора не приходив*» перекладають кримськотатарською як "*Maña ayttılar* ***ki****, o tünevin kelmedi"* замість правильного варіанта "*Maña tünevin kelme****geni aqqında****/kelme****genini*** *ayttılar"*. У статті розглянуто синтаксичні структури побудови непрямого мовлення в кримськотатарській мові на прикладах сучасних художніх творів. Актуальність теми обумовлена недостатньою вивченістю принципів і конструкцій побудови непрямого мовлення. Об'єктом дослідження є непряма мова в навчальних підручниках і сучасних художніх творах кримськотатарською мовою. Предмет дослідження – мовні засоби реалізації різних типів речень у вигляді непрямого мовлення.

**Ключові слова:** кримськотатарська мова, непряма мова, пряма мова, складнопідрядні речення, складне речення.

**Постановка проблеми.** Конструкції з чужим мовленням у кримськотатарській мові є складними синтаксичними конструкціями. Відсутність поглиблених досліджень конструкцій складних речень у кримськотатарській мові значно ускладнює опанування й викладання кримськотатарської мови на середньому й просунутому рівнях.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема вивчення прямої й непрямої мови в кримськотатарському мовознавстві розглядалася неодноразово. У дослідженнях Е. Акмоллаєва [1], А. Іслямова [4], А. Алієвої [2] увага приділяється визначенню термінів "köçürilme laf" (пряма мова) й "qıya laf" (непряма мова) з наведенням прикладів кримськотатарською мовою, а також правилам пунктуації прямої мови, яка здебільшого повторює правила пунктуації в російській мові. У статті А. Алієвої [2] також розглядається проблема визначення терміну «напівпряма мова», який означає поєднання прямої мови з непрямою. Однак саме питання утворення непрямої мови залишається відкритим.

**Метою статті** є виокремлення й аналіз конструкцій непрямого мовлення на прикладі художніх творів сучасної кримськотатарської літератури.

Насамперед розглянемо спільні принципи побудови непрямого мовлення незалежно від того, яким типом речення передано пряме мовлення.

1. **Порядок слів.**

У реченні з непрямою мовою слова автора виражаються головним реченням, а пряма мова – підрядним з'ясувальним, що займає типову позицію перед присудком.

Пряма мова:

*Amet: "Men yarın kelmeycegim", – dedi. (Амет сказав: «Я завтра не прийду».)*

Непряма мова:

*Amet yarın kelmeycegini ayttı. (Амет сказав, що завтра не прийде.)* – речення підрядне з'ясувальне.

2. **Синтаксичні трансформації.**

У разі перебудови прямої мови в непряму підмет трансформується в означення, виражене іменником з додаванням афікса генітива, а присудок – у додаток, виражений віддієслівним іменником з додаванням відносного афікса й афікса акузатива (**-nı/-ni**) або післяйменника aqqında.

Пряма мова: *Ali ondan: "Oğlu****ñ*** *qayda oqu****y****, ya?"* – dep soradı. (Алі спитав у нього: «Де навчається твій син?»)

Непряма мова: *Ali ondan oğlu****nıñ*** *qayda oqu****ğanını*** *soradı.*

*Ali ondan oğlu****nıñ*** *qayda oquğa****nı aqqında*** *soradı.*

(Алі спитав у нього, де навчається його син.)

У цьому прикладі в реченні з прямою мовою підмет **oğluñ** (твій син) змінюється в непрямій мові на **oğlunıñ** (його сина), а присудок **oquy** (навчається) – на **oquğanını** або **oquğanı aqqında** (про його навчання). Якщо у прямій мові до підмета додається афікс присвійності, то він також зміниться за побудови непрямої мови залежно від того, як змінюється суб'єкт, до якого звертається автор:

| | | | |
|---|---|---|---|
| однина | I | *Ali **menden** oğlumnıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **мене**, де навчається **мій** син. |
| | II | *Ali **senden** oğluñnıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **тебе**, де навчається **твій** син. |
| | III | *Ali **ondan** oğlunıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **нього**, де навчається **його** син. |
| множина | I | *Ali **bizden** oğlumızınıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **нас**, де навчається **наш** син. |
| | II | *Ali **sizden** oğluñızınıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **вас**, де навчається **ваш** син. |
| | III. | *Ali **olardan** oğlunıñ qayda oquğanı aqqında soradı.* | Алі спитав у **них**, де навчається **їхній** син. |

У разі побудови непрямої мови до кореня дієслова, що виступає присудком, додається афікс давноминулого (**-ğan**) або майбутнього (**-acaq**) часу та афікс присвійності залежно від об'єкта, який виконує дію у прямій мові:

| | | | |
|---|---|---|---|
| однина | I | *Ali ondan **menim** qayda oquğan**ım** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **я** навчаюсь. |
| | II | *Ali ondan **seniñ** qayda oquğanı**ñ** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **ти** навчаєшся. |
| | III | *Ali ondan **oniñ** qayda oquğan**ı** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **він** навчається. |
| множина | I | *Ali ondan **bizim** qayda oquğanı**mız** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **ми** навчаємося. |
| | II | *Ali ondan **siziñ** qayda oquğanı**ñız** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **ви** навчаєтесь. |
| | III | *Ali ondan **olarnıñ** qayda oquğan**ı** aqqında soradı.* | Алі спитав у нього, де **вони** навчаються. |

Якщо у прямій мові присудок виражено предикативами **bar** (є) та **yoq** (немає) або схожими за значенням дієсловами, то в разі утворення непрямої мови до підмета не додається афікс генітива:

Пряма мова: *Ağam mañа: "Evde çay yoq" – dedi.*

(Мій брат сказав мені: «Дома нема чаю».)

Непряма мова: *Ağam mañа evde **çay** olmağanını söyledi.*

(Мій брат сказав, що в домі нема чаю.)

Пряма мова: *Amet bizge: "Tükkanda ötmek qalmadı" – dedi.*

(Амет сказав нам: «В магазині не залишилося хліба».)

Непряма мова: *Amet bizge tükkanda **ötmek** qalmağanını dedi.*

(Амет сказав нам, що в магазині не залишилося хліба.)

3. Вставні слова, вигуки та звертання в прямій мові не переносяться в непряму мову:

Пряма мова: *Yolcu menden: "Qaydan kelesiñ, qardaşım?" – dep soradı.*

(Подорожній запитав у мене: «Звідки будеш, брате?»)

Непряма мова: *Yolcu menden qaydan kelgenimni soradı.*

(Подорожній запитав у мене, звідки я буду.) [3, с. 57].

Залежно від типу речення за метою висловлювання (розповідне, питальне чи спонукальне), яким виражено пряму мову, розрізняють три основні конструкції з'ясувального речення в непрямому мовленні.

1. Для виокремлення конструкцій, що використовуються для побудови розповідного й загального питального речень у непрямому мовленні, розглянемо приклади з художніх творів і навчальних підручників:

Пряма мова: *Amet: "Men yarın mında olmaycağım", – dedi.* (Амет сказав: «Мене завтра тут не буде».)

Непряма мова: *Amet özüniñ yarın mında **olmaycağını** aytti.* (Амет сказав, що його завтра тут не буде.) [3, с. 57].

Приклади використання непрямої мови: *"Qaydan **kelgenlerini**, köyde nasıl **olğanını** ve daa çoq şey sorap olarnen laqırdı etti"* («Він розмовляв з ними, розпитуючи, звідки вони приїхали, як живеться в селі й ще багато іншого») [6].

*"Sabe ve Devletovnıñ hizmetkarı Dora, niayet aşnıñ **azır olğanını** ve artıq ziyafetke başlamağa vaqıt **kelgenini** gizliden şorbacığa añlatıp kettiler"* («Сабе й Дора, служниця Девлетова, йшли тишком, розмовляючи про те, що нарешті їжа готова й уже час починати частування») [6].

*"Mudirniñ evge **ketkenini** ve eki saattan soñ tekrar **kelecegini** bildirdi".*

(«Він повідомив, що директор пішов додому й повернеться через дві години».)

Таким чином, конструкцію речення в минулому й теперішньому часах можна побудувати за допомогою такої формули:

корінь дієслова + афікс давноминулого часу (-qan/-ken/-ğan/-gen) + відносний афікс + акузатив (-nı/-ni).

Конструкція для вираження майбутнього часу складається з таких елементів:

корінь дієслова + афікс майбутнього часу (-acaq/-ecek/-ycaq/-ycek) + відносний афікс + акузатив (-nı/-ni).

Якщо присудок у прямій мові виражено іменником або модальним дієсловом (kerek, mecbur, zarur тощо), то непряма мова утворюється за допомогою допоміжного дієслова ol- (бути) та додаванням відповідних афіксів (***olğanını***/***olacağını*** для минулого/майбутнього часу):

*"O, artıq bütün yol boyu <...> özünden neler sorulacağını, ne kibi cevaplar bermek **kerek olğanını** tüşüne edi"* («Протягом усього шляху вона думала про запитання, які, можливо, поставлять їй, і відповіді, які вона має дати») [6].

2. Побудова альтернативного питання у непрямому мовленні відрізняється складеною конструкцією.

Пряма мова: *O menden: "Toplaşuv olacaqmı?" – dep soradı.*

(Він спитав у мене: «А збори будуть?»)

Непряма мова: *O menden toplaşuvnıñ **olıp-olmaycağını** soradı.*

(Він спитав у мене, чи будуть збори) [4].

Приклади використання непрямої мови: *Onlar tükkan öglerinіñ **sipirilip-sipirilmegenini** teftişleryler* (Вони перевіряють, чи підметено перед магазином) [3, с. 49].

*"Şimdi şeerde Seyid-Ahmet akaynıñ köydeşlerini körsem, onlardan qayıq **yasalıp-yasalmağanını** sorayım"* (Якщо я зараз у місті побачу односельців Сеїд-Ахмет-акая, то спитаю в них, чи вже побудовано човен) [3, с. 21].

На основі прикладів можна вивести таку формулу побудови альтернативних питань у непрямій мові в теперішньому й минулому часах:

корінь дієслова + дієприслівниковий афікс на -p/-ıp/-ip – корінь дієслова + афікс дієслівного *заперечення* (-ma/-me) + афікс давноминулого часу (-qan/-ken/-ğan/-gen) + відносний афікс + акузатив (-nı/-ni).

Формула альтернативного питання в непрямій мові в майбутньому часі така:

корінь дієслова + дієприслівниковий афікс на -p/-ıp/-ip – корінь дієслова + афікс дієслівного заперечення (-ma/-me) + афікс майбутнього часу (-acaq/-ecek/-ycaq/-ycek) + відносний афікс + акузатив (-nı/-ni).

3. Наказовий спосіб у непрямій мові виражається віддієслівним іменником, що утворюється шляхом додавання афіксів -ma/-me:

*"Pavel Tarasoviç oña bölük müdiri Şabşalnı çağır**masını** rica etti"* («Павло Тарасович попросив його викликати начальника відділу Шабшала») [6].

Пряма мова: *Oca talebege: "Qapını qapat" – dep rica etti.*

(Учитель попросив учня: «Закрий двері!»).

Непряма мова: *Oca talebege qapını qapat**masını** rica etti.*

(Учитель попросив учня закрити двері).

Конструкція побудови наказового способу у непрямій мові має такий вигляд:

корінь дієслова + афікс віддієслівного іменника (**-ma/-me**) + відносний афікс + акузатив (**-nı/-ni**).

Проаналізувавши речення в художніх творах кримськотатарською мовою, ми виокремили особливості побудови непрямої мови й порівняли конструкції для вираження непрямою мовою різних типів речень за метою висловлювання. Виявили, що для побудови розповідних і загальних питальних речень використовуються конструкції на **-ğanı aqqında/-ğanını** для минулого й теперішнього часів та **-(y)cağı aqqında / (y)cağını** для майбутнього часу; для альтернативних питань – **-ip … -mağanını/-maycağını** та конструкції з віддієслівними іменниками на **-ma/-me** з афіксом присвійності й оформленим додатком для вираження наказу або прохання. На нашу думку, вивчення цих особливостей має полегшити розуміння принципів побудови складнопідрядних речень з підрядним з'ясувальним у кримськотатарській мові загалом.

***Література:***


1. Акмоллаев Э. Къырымтатар тилининъ амелияты: синтаксис / Э. Акмоллаев. – Ташкент : Укъитувчи, 1989. – С. 134–135.
2. Алиева А. Прямая речь в крымскотатарском языке: структура, модели, пунктуация / А. Алиева. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 224. С. 41–44.
3. Ипчи У. Мени дуадан унутманъыз... / У. Ипчи. Акъмесджит : Таврия, 2003. 156 с.
4. Ислямов А. Татар тилининъ грамматикасы: синтаксис / А. Ислямов. Симферополь : КъАССР девлет нешрияты, 1940. С. 51.
5. Меметова А. Кримськотатарська мова : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / А. Меметова та ін. – Чернівці : Букрек, 2017. С. 141.
6. Алядин Ш. Иблиснинъ зияфетине давет [Електронний ресурс] / Ш. Алядин. URL: https://medeniye.org/ru/node/616 (дата звернення 16.02.2020).
7. Odabaş A. Unutmaycaq [Електронний ресурс] / A. Odabaş. URL: https://anayurt.com/sites/default/files/books/Abibulla%20Odabash%20-%20Unutmaycaq%20lat.pdf (дата звернення 16.02.2020).


**Karashaieva D. Constructions of indirect speech in Crimean tatarian language**


**Summary.** The article deals with the syntactic structures of constructing indirect speech in the Crimean Tatar language using examples of contemporary works of art. Here types of construction for expressing indirect speech in various ways are distinguished.

The relevance of the study is expressed by the lack of study of the principles and constructions of indirect speech. In the researches of E. Akmollaev [1], A. Islyamov [4], A. Memetova [5], A. Aliyev [2]. Attention is paid to the definitions of the terms "direct speech" and "indirect speech" with examples of the Crimeatatarian language, as well as the rules of punctuation of the direct speech, which largely repeats the rules of punctuation in the Ukrainian language. The problem of learning indirect speech complicates the process of understanding and learning complex contractual sentences with contractual explanatory for both students learning Crimeatatarian as a foreign language and for native speakers, who know language on a basic level. The purpose of the article is to distinguish and analyze constructions of indirect speech on the example of works of art of contemporary Crimeatatarian literature. The subject of the study is indirect speech in Crimeatatarian textbooks and works of art. The subject of the study is linguistic means of implementation of different types of sentences in the form of indirect speech.

Having analyzed the sentences in the works of art, written in Crimeatatarian language, we distinguished the features of constructing the indirect speech and compared the constructions for expressing the indirect speech of different types of sentences for the purpose of expression. We have found that constructions of *-ğanı aqqında / -ğanını* for past and present tense and *-cağı aqqında / -cağını* for future tense are used to construct narrative and general interrogative sentences; for alternative questions - *-ıp ... -mağanını / -maycağını* and constructions with verb nouns *-ma / -me* with affix affinity and a designed application for expressing an order or request. In our opinion, the study of these features should make it easier to understand the principles of constructing compound sentences with contractual interpretative in the Crimean Tatar language as a whole.


**Key words:** Crimean Tatar language, indirect speech, compound sentence, syntax, verb affixes.